

ИСТОЦИ И УТОЦИ

Сећање на Славољуба Ђинђића

Зборник радова

Снежана Петровић

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ТУРЦИЗАМА
ИЗ ВРАЊА И СУСЕДНИХ ГОВОРА

811.163.41'373.45

Београд, 2009

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ТУРЦИЗАМА ИЗ ВРАЊА И СУСЕДНИХ ГОВОРА*

Турцизми чине значајан и јединствен део српско-хрватског лексикона и с правом се сматрају неодвојивим делом наше језичке и културне историје. Иако је њихова употреба у савременом српском језику битно смањена одсуством непосредног контакта између турског и српског језика, потреба за изучавањем овог речничког блага није самим тим престала да постоји. Не само због важности тумачења турцизама за историју српског језика, него и стога што се у дијалектима, чија се грађа у последњих тридесетак година интентивно прикупља и публикује, налази права ризница до сада незабележених, семантички и стилски особених потврда ових позајмљеница. Управо је на значај дијалекатских турцизама и неопходност њиховог проучавања указао професор Славолуб Ђинђић, у свом раду *Ка турцизмима Боре Станковића* (Ђинђић 1974).

У корпусу бројних радова који се баве изучавањем турцизама у српско-хрватском језику, а које се може похвалити завидном традицијом и значајним резултатима¹, професор Ђинђић заступљен је тек са два прилога – поменути чланак *Ка турцизмима Боре Станковића* (Ђинђић 1974) и *Турско Врање у делу Боре Станковића* (Ђинђић 1972). На први и недовољно пажљиви поглед то се може учинити као невелики допринос овој теми нашег реномираног професора тур-

*Овај текст је резултат рада на пројекту 148004: "Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика", који у целини финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹Уп. Петровић 1993.

ског језика и књижевности и једног од утемељивача савремене туркологичке на Београдском Филолошком факултету. Међутим, како у науци број објављених страница није – и рекли бисмо чак и да често није – мерило квалитета нечијег рада, ова два чланка се по приступу теми и методологији обраде материјала, као и по квалитету, разликују од уобичајене анализе утицаја турског језика и цивилизације на наш језик и културу. Што се тиче проучавања турцизама код нас, рад професора Ђинђића (Ђинђић 1974) указао је на методолошке проблеме у досадашњим истраживањима ове лексике међу српско-хрватским ауторима, на неопходност укључивања турских дијалеката приликом давања етимона и значај темељитог приступа теми, а примерима једанаест речи илустровао је на који начин турцизми уз адекватан лингвистички апарат треба да буду обрађивани. Тај прилог значајан је путоказ и модел свим истраживачима турцизама, који је, на жалост, остао недовољно запажен у нашој средини.

Вредност рада проф. Ђинђића огледа се и у томе што од једанаест код њега протумачених речи, пет нису регистроване у *Речнику говора јужне Србије* М. Златановића, који доноси бројну лексичку из Врања и околине: *баксим, оја, салтанатлук, сурунтија, тики*; док се реч *апанс*, код Златановића наводи у нешто измењеном облику – *апансас*².

У овом раду биће анализиран један број турцизама из Врања, највећим делом ексцерпираних из речника М. Златановића, али и из РСА, који нису забележени ни у Скоковом ни у Шкаљићевом речнику³. Такође, овај чланак је и покушај да се укаже на један значајан аспект делатности проф. Ђинђића и да се допринесе очувању сећања и

²Реч *Карадак* повезана је у истом раду са тур. дијал. *kardak, kardali* "валовит, масиван, снажан, кршан", као и са *karadamak* "непопустљив, својеглав". С обзиром на примере из дела Б. Станковића: "Турци гледајући их гунђали су: ја, ја, ... Карадак.", "И они заиста били "карадак". За кратко време одједном, чисто изненада, они се осетили како су одскочили, издигли се (...). Да били су карадак, нарочито Јован. Од пре здепаст као потуљен, сад до неба се извио, истраго.". Могло би се помишљати пре на везу са потврдама из Златановићевог речника *кардак* т. "ветар који дува са запада, са Карадага", *Карадаг* "планина Прешевска Црна гора" (Златановић), затим са *карадачанин* "ветар који дува са запада" Врањска Пчиња (РСА), као и са *Карадак* "Црна Гора", *Карадаклија*, *Карадаглија* "Црногорац" Призрен (Чемерићи). Ове речи се без сумње изводе од тур. *Kara dağ*, чији би дијалекатски облик гласио **Karadak*, имајући у виду тур. дијал. облик *dak, -gi* "планина" Призрен (Jusuф 166). Значење код Станковића тумачило би се као метафора од наведеног оронима.

³Код појединих речи су у самом Златановићевом речнику дати у загради турски етимони, али њихово тумачење често није тачно, а готово по правилу недовољно за етимолошку обраду турцизама.

стварању свести да све не почиње са нама и од нас, већ да је неговање позитивне традиције у домаћој академској оријенталистици прави темељ успешне будућности ове научне дисциплине.

бојдаш т. "вршњак, друг" Врање, Пирот (РСА)⁴, Лесковац (Митровић),

Од тур. *boydaş* "истог раста, вршњак" (TSS), од тур. *boy* "узраст, величина" и суфикса *daş* (Tietze 1:375). Ова реч забележена је само у ова два извора на српској језичкој територији и нема паралеле у другим балканским језицима.

бојлек т. "ватиран женски хаљетак без рукава" Врање (Златановић); Заплање (РСА),

бојлѝк т. "врста женске хаљине" Лесковац (Митровић), "врста јелека који носе само старије жене" Лесковац (грађа ЕРСЈ),

бојелѝк т. "дугачак грудњак са рукавима" Пирот (Живковић), "антерија без рукава, дугачки капут, носи се испод вутаре" с. Крушевица, Прешево, Пољаница и Клисура (РСА).

Од тур. дијал. *boyeläk* "дугачак јелек без рукава" (Mollova 2003:49). Stachowski 1992:23 изводи пиротски пример од тур. дијал. **boy yelek* = књиж. *boy yeleşi*. Етимолошки речници не бележе ову турску реч, али је очигледно да се ради о сложеници од тур. *boy* "стас" и *yelek* "прслук".

дегмедѝ "мало вероватно; тешко (у исказивању неверице)": Дегмеде старац да остане жив. Врање (Златановић), Пирот, Врање, Левач, Темнић (РСА),

дегмедѝ adv. "ид." Пирот (Живковић),

дегмедѝг adv. "ретко, овде – онде" Косово (Елезовић I 129)⁵.

Од тур. *değmede* "тешко, маловероватно" (Redhouse), и дијал. *değmede* "невероватно, можда, тобоже" (DS 1403). Турска реч није забележена у речницима савременог и књижевног језика. У дијалектима је широко потврђена, док се у описним речницима карактерише

⁴Потврде из РСА нису дате са акцентима наведеним у том речнику јер они не одражавају стварни акценат говора из призренско-тимочке зоне, већ су усклађени са стандардним језиком. Стога су речи ексцерпирани из овог извора или остављене без акцента, или су наведене са ударним акцентом уколико су у истом облику забележене и у неком од дијалекатских речника. Ударни акценат у раду је означен симболом који се стандардно користи за краткоузлазни акценат.

⁵Реч је код Елезовића забележена само у примеру: Дегмедег, па нека искочи црљива. Ово значење се на први поглед разликује и од осталих српских, као и од изворног турског, али се несумњиво ради о турцизму истог порекла са мало измењеном семантиком.

као застарела (уп. Tietze 1:578). Тумачи се као домаћа реч од *değme* "сваки, било који" (Tietze l.c.). Турско порекло речи *дегмедег* помиње још Елезовић, од тур. *degmede* "невероватно", што преноси и Кнежевић, уз резерву да није јасно да ли је турска реч заиста и потврђена (Кнежевић 98). Stachowski 1992:32 изводи пиротски пример од тур. дијал. **degmede* = књиж. *değmede*. Као што се види из наведених турских примера, није неопходно реконструисати тур. дијалекатски облик, осим у случају очувања гласовне вредности западнорумелијског дијалекатског и архаичног *-g-* у односу на новије *-ğ-*, што је регуларна појава. Ова реч потврђена је и у бугарским дијалектима: *дегмеде* "ко зна, мало вероватно" (БЕР 1:333).

дуљџа f. "дажбина у Турској на товарна кола која улазе у град" Врање (Златановић),

дџљџа "назив општинске трошарине у турско време" Косово (Елезовић II 508).

Од тур. тур. *duhuliye* "такса за улазак, увоз" (Redhouse), арапског порекла (Tietze 1:658). Елезовић као етимон наводи само арап. *duchulijje* (Елезовић l.c.), што на исти начин, без непосредног турског етимона, преноси и Кнежевић (Кнежевић 109).

ђерѐн m. "глина; слано земљиште које лижу овце" (чест микротопоним) Врање (Златановић); "који није за пиће (о води)" Врање (РСА),

ђерѐнка f. "њива где се појављује слана вода и где је земљиште слано",

ђеренљѝв adj. "који је глиновит, слан; ~ вода „слана, непитка вода“, ~ земља „влажна и слана земља“,

ђерѐнски adj., мтоп. *Ђерѐнски рид* Врање (Златановић).

Од тур. *geren* "глиновита земља, иловача" (TSS), недовољно јасног даљег порекла; можда у вези са глаголом *germek* "затезати, запињати, развличити" (Eyubođlu 278). Ова реч потврђена је и у бугарском *герѐн* "место које плави вода, а чија површина по исушивању испуца", топ. *Герѐна*, *Геренджик* са истим етимолошким објашњењем (БЕР 1:238).

јастегаџ m. "низак сто за мешење теста" Врање (Златановић), Лужница (РСА),

јастегаџ m. "низак округло сточић на коме жене замесују хлеб, развијају обге или на коме се једе" Пирот (Живковић; Панајотовић),

јастагаџ m. "низак, округли сточић за обедовање или мешење теста, софра" Заглавак, Књажевац, Ниш, Пирот, Врање (РСА),

јастагаџе dem. Врање (РСА).

Од тур. *yastađaç* "сто за развијање теста" (TSS), дијал. и *yastaaç*, *yastaç*, *yastiaç*, *yastiađaç*, *yastiađaç*, *yastiađaç*, *yastiađeç* (SDD 1490).

Етимолошки речници, Скоков и Шкаљићев, не бележе ову реч, али су у описним речницима наведени различити етимони за *јастегаџ* / *јастагаџ*. Тако РСА даје тур. *yastanđaç* без значења, док сам Златановић изводи од *yastiađaç*. Stachowski 1992:41 изводи пиротски пример од тур. дијал. **yastiađaç* (= стосм. *yastiađaç*) = књиж. *yastiađaç*.

јергѐн, *јергѐнин* m. "момак дорастао за женидбу",

јергенљџ m. "момачка зрелост",

јергенуша f. "девојка, обично старија" Врање (Златановић),

јерген m. "момак",

јергенуша f. "девојка" Лесковац (Митровић),

јерђѐнин m. "момак, нежења" Пирот (Живковић), "момак од око 17 година" Пирот (Панајотовић), Момина Клисура, Пчиња, Врање (РСА),

јерђенљџ m. "момачки живот",

јерђењујем impf. "момковати" Пирот (Живковић),

јергенштина f. "нежењени људи" Врање (РСА),

ерген, *ергенин* m. "момак" Врање (РСА),

ергеновати impf. "момковати" Момина Клисура (РСА),

ергенштина m. "нежење; бубуљице које излазе по лицу дечаца и младићима" Врање (РСА).

Од тур. *ergen* "дорастао за женидбу; нежења, момак". Од истог етимона Stachowski 1992:42 изводи пиротски пример. За разлику од претходне речи, *јастегаџ*, код које је почетно *j-* етимолошко, овде то није случај – *j-* је последица адаптације тур. *ergen*, односно додавања протетског *j-* у већини примера, иако су заступљени и облици истовети изворној турској речи. Овај турцизам потврђен је и у бугарском *ергѐн*, *ергѐнин* "момак" (БЕР 1:503–504). Турска реч је дериват од глагола *eremek* "стићи, досећи", домаћег порекла (Tietze 1:733).

кабрѐн m. "решето": Не плаши мечку сас кабран (н. посл.) Врање (Златановић)⁶.

Највероватније од тур. дијал. *kabran* "дрвени суд, корито" (DS 2584). Иако значење српске и турске речи није идентично, да се ради

⁶Уп. пословицу: *Не плаши се камила решетом* "не може се свако лако заплашити" (Вук; РСА).

ипак о семантичком проширењу у српском може сведочити и буг. *кабрѝн* "дрвени суд; суд сличан решету без рупица с кожним или лименим дном; сандук за брашно" које се изводи од истог турског етимона (БЕР 2:118).

кадимлија т. "старица": Наши несу досељени, ми смо кадимлије. Врање (Златановић), Пољаница и Клисура (РСА), *кадимлијски* adj. Врање (Златановић).

Од тур. *kadimli* "стар, древан" које у овом облику не бележе турски речници. У турском језику је у употреби као синоним за *kadim* "id.", *kadimi* "id.", арапског порекла (Redhouse). Од последњег турског облика пореклом је и реч кадимија adj. indecl. "давнашњи" Косово (Елезовић II 519). Овај пример наводи Knežević 173, док је Skok и Škaljić не региструју.

капѝн т. "справа за хватање врабаца, од две ћерамиде; дрвена клопка за хватање мишева" (Врање, Златановић); "кавез за хватање птица" Лесковац (Митровић), Врање, Ниш, Лесковац (РСА),

капѝн т. "мишоловка" Пирот (Живковић), Лесковац (грађа ЕРСЈ).

Од тур. *капан* "клопка, замка", уп. и Stachowski 1992:44 који од исте турске речи изводи пиротски пример. Ова реч је балкански турцизам, потврђен у буг. *капѝн* "справа за ловљење птица, клопка, замка; житна пијаца; врста игре с каменчићима, дама", арум. *сѝрапе* "магацин"⁷, рум. *сарпан* "складиште са храном" (БЕР 2:214). Турска реч је девербал од општетурског глагола *картак* "хватаати" (ЭСТЯ 5:264–265)⁸.

кешиѝр т. "подземни део цвекле" Врање (Златановић).

Од тур. дијал. *кешиѝр* "шаргарепа" (DS 2771). У блиским српским дијалектима забележени су и следећи сродни облици: *кишиѝр* "Beta vulgaris цвекла" Запаље (Марковић 35)⁹ и *ћишиѝр* "шећерна репа" Лужница (Ћирић), "цвекла, репа" Тимок (Динић). Непосредни турски етимон ових потврда био би дијалекатски облик *кишиѝр* "шаргарепа" околина Анкаре (DS 2771). Тур. *кешиѝр*, *кишиѝр* Rasänen 258 тумачи као реч персијског порекла, додуше без навођења етимона, док Clauson 754 ову реч изводи од перс. *cazar*. У облику *гешиѝр* реч је забележена још у XI веку у *Дивану Лугати Турк* Махмуда Кашгарлија (Divanü Lügati't-

⁷Уп. *капан* "2. поклопац, вратанца којима се затвара отвор за силажење у подрум, или на таван" (ЦГ, РСА).

⁸За значења "поклопац, магацин, складиште са храном", турска именица могла би се довести и у везу са глаголском основом *кар-* "покривати" (ЭСТЯ 5:263–264).

⁹У истом извору даје се и допуна значења: "овом лексемом се именују и делови неких украсних биљака и то они који се налазе у земљи" (id., ibid.: 40).

Türk) (Çetin 2005:191). Овај турцизам потврђен је и у бугарском *кешиѝр* "цвекла" (БЕР 2:350).

мастар т. "летва којом се равна зид приликом малтерисања" Врање (Златановић).

Од тур. *mastar* "молерска справа за равнање", поред "глаголска именица, масдар", арапског порекла. Ова реч забележена је још у македонским дијалектима *mastar* т. "молерска справа за равнање" Талашманци (Алексовски 1985:38)¹⁰ и бугарском *mastar* "основа; потка; летва за равнање" (БЕР 3:681).

пембезѝр т. "платно од свиле и танког бељеног памука" Врање (Златановић).

Од тур. *pembezar* "фино памучно платно", сложенице од *pembe* "памук", персијског и *zar* "застор" арапског порекла.

сакѝн interj. "употребљава се у говору када се истиче да нешто треба чувати у највећој тајности": Овој што смо зборили – сакѝн! Врање (Златановић),

Од тур. *sakin* "пази, чувај се!" 2. sg. imp. од *sakinmak* "чувати се, пазити се", које је општетурски деноминални глагол о чијем крајњем пореклу постоје различита мишљења (ЭСТЯ 7:156–157). Овај балкански турцизам потврђен је и у буг. *сакѝн* узвик "пазите, чувајте; никако, да ниси помислио" и арум. *sacın* (БЕР 6:437).

сѝмса f. "гибаница са киселим млеком и белим луком" Врање (Златановић), Лесковац (Митровић),

самсѝр т. "љубитељ самсе",

самсѝрка f. "она која меси (воли) самсу" Врање (Златановић).

Од тур. *samsa* "посластица слична баклави" (TSS). Ова турска реч је могуће у етимолошкој вези са *sembuse* "посластица троугластог облика", персијског порекла (Redhouse).

срмекѝш т. "мајстор који срмом украшава либаде и друге хаљетке" Врање (Златановић),

срмакѝш т. "id." Лесковац (Митровић).

Од тур. *sirmakes* "израђивач срме", од нгр. *сѝрма* (Eren 365–366) и суфикса *-кеѝ* "који вуче, носи" персијског порекла, од *кашидан* "вући, носити" (Tietze 1:78)¹¹.

ћосѝм т. "ован који се не стриже",

¹⁰У овом речнику изводи се од тур. *mistar* истог порекла.

¹¹Овај суфикс не спада у фреквентне творбене елементе персијског порекла у турском језику. Најчешће је преузиман као саставни део позајмљеница из пер-

- ЕРСЈ** – *Етимолошки речник српског језика*, Београд 2003–.
- Живковић** – Н. Живковић, *Речник пиротског говора*, Пирот 1987.
- Златановић** – М. Златановић, *Речник говора јужне Србије*, Врање 1998.
- Марковић** – Ј. Марковић, *Јужноморавска повртарска лексика*, Ниш 1997.
- Митровић** – Б. Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац 1984.
- Панајотовић** – Т. Г. Панајотовић, *Адети. Живот и обичаји становништва пиротског краја*, Пирот 1986 (речник 151–164).
- Петровић 1993** – С. Петровић, *Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 36/2, Нови Сад 71–127.
- РСА** – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, изд. Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, Београд 1959–.
- Ђирић** – Љ. Ђирић, *Говор Лужнице*, *Српски дијалектолошки зборник* XXIX, Београд 1983, 7–191.
- Чемерикић** – Д. Чемерикић, *Збирка речи из Призрена*.
- ЭСТЯ** – Э. В. Севортян et al., *Этимологический словарь Тюркских языков*, Москва 1974–.

*

- Clauson** – Sir G. Clauson, *An etymological Dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford 1972.
- Çetin 2005** – E. Çetin, *Divanü Lügati't-Türk'teki yiyecek içecek adları ve bu adların Türkiye türkçesindeki görünüşleri*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 14, Sayı 2, 185–200.
- DS** – *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü* I–IX, Ankara 1963–1977.
- Eren** – H. Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara 1999.
- Eyuboğlu** – İ. Z. Eyuboğlu, *Türk dilinin etimoloji sözlüğü*, İstanbul 1991.
- Jusufović** – S. Jusuf, *Prizrenski turski govor*, Priština 1987.
- Knežević** – A. Knežević, *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*, Meisenheim am Glan 1962.
- Mollova 2003** – M. R. Mollova, *Doğu Rodop Türk Ağızlarının Sözlüğü*, Ankara.

- Räsänen** – M. Räsänen, *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki 1969.
- Redhouse** – *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*, İstanbul 1988.
- SDD** – *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* I–IV, İstanbul 1939–1949.
- Skok** – P. Skok, *Etimolojski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV, Zagreb 1971–1974.
- Stachowski 1992** – S. Stachowski, *Türkische Lehnwörter im serbischen Dialekt von Pirot*, *Prace językoznawcze* 111, Kraków.
- Škaljić** – A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1979⁴.
- Tietze** – A. Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati* I, A–E, İstanbul – Wien 2002.
- TSS** – S. Đinđić, M. Teodosijević, D. Tanasković, *Türkçe-sırpça sözlük*, Ankara 1997.

Snežana Petrović

A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF TURKISH LOAN-WORDS FROM THE REGION OF VRANJE

Summary

The study of dialectal loan-words furnishes a significant part of up to day research in the fields of etymology, dialectology and language history in Serbian, as well as in other Balkan languages. The importance of adopting an adequate methodological approach in the research of dialectal Turkish loans in Serbian, not only for the Serbian language itself, but also for the history and dialectology of the Turkish language and for Balkan linguistics in general, was elaborated by Prof. Slavoljub Đinđić in his article *Ka turcizmima Bore Stankovića*. Departing from the methodology proposed by Prof. Đinđić, the present paper analyzes the etymology of the following Turkish loan-words attested in Vranje and its environs in SE Serbia: *bojdaš* "friend; a peer", *bojlek* "woman's sleeveless dress", *degmede* "unlikely", *dulija* "a kind of tax for entering the town", *deren* "clay", *jastegač* "a kind of baking table", *jergen* "boy of groom's age", *kabran* "sieve", *kadimlja* "a native", *kapan* "mousetrap", *kešir* "subterranean part of beet", *mastar* "lath for leveling a wall", *pembazar* "silk and cotton material", *sakın* "beware", *samsa* "a kind of pastry with yogurt and garlic", *srmekaš* "sterling silver craftsman", *čosem* "non-sheared ram", *čepiš* "one-year-old ram", *šamak* "muddy ground".